

*Омуралиева Д.К., Нуралиева Н.М.*

# **РЫНОКТУК ШАРТТА АЙЫЛ-ЧАРБАСЫНЫН ӨНҮГҮҮСҮ, ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ**

*Омуралиева Д.К., Нуралиева Н.М.*

## **РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ, ЕЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ**

УДК: 333 С

Кыргызстан эгемендүү болгон күндөн тарта өнүгүүнүн рыноктук жолун тандап алышы коомдо жана экономикада көптөгөн өзгөрүүлөрдүн болушун алып келди. Өлкөбүздөгү болуп жаткан процесстер, өзгөчө 2005-жылыдын 24-мартынан кийинки позитивдүү өзгөрүүлөр өкмөткө жана мамлекеттик бийлик органдарына, Кыргызстандын элине жалпы революциялык идеалдарды жана өнүгүүнүн стратегиялык пландын болушу тармактын же региондун жетекчилиги тарабынан натыйжалуу чечидердин кабыл алынышына алып келди.

Өлкөнүн экономикалык өнүгүүсү анын административдик-территориялык түзүлүштөрүнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү менен тыгыз байланышта болот. Ошондуктан ар бир региондук жартылыштык климаттык, тарыхый – традициялык шартына, экономикалык тармактарынын өнүгүү деңгээлине байланышкан спецификалык өзгөчөлүктөрүнө жараша өнүгүү стратегиясы болушу зарыл. Регионалдык стратегия, албетте, улуттук стратегиянын негизинде иштелип чыгышы керек. Мисалы, айыл чарба секторунун өнүгүшүнүн абалын карап көрөлү.

Жалпы эле Нарын областы, анын ичинен Нарын району агрардуу регион болуп эсептелет. Региондун ички дүң продукциясынын 60%ке жакынын айыл чарба тармагы берет.

Агрардык жана жер реформасынын натыйжасында райондун калкына жер үлүштөрү, техника, мал бөлүштүрүлүп берилет. Ошондуктан азыркы учурда мамлекеттик чарбалар жокко эсе болуп, айыл чарба тармагында жеке сектор кеңири орун алган.

2004-жылдын 1 январына карата райондо бардыгы болуп 142 фермер чарбасы 7484 дыйкан чарбасы бар. Акыркы жылдарда чарба жүргүзүүнүн дагы бир формасы болгон кооперативдер өнүгө баштады. Алардын пайда болушуна дыйкан(фермер) чарбаларынын бардыгында эле техниканын жетиштүү санда болбошу, ветеринардык, зоотехникалык тейлоонун начардыгы, үрөндүн, күйүүчү, майлоочу майлардын ж.б. жетишсиздиги түрткү болду. Башкача айтканда, жыл сайын саны өсүп жаткан менен бардык эле дыйкан (фермер) чарбалары өз алдынча толук кандуу чарба жүргүзүп кете албай жаткандыгын турмуш өзү далилдеп жатат.

Таблица 1

**Нарын облусундагы кооперативдердин саны (1.01.2005-ж.)**

| № | Райондор | Анын ичинен ишкердиктин түрлөрү |                     |        |       |           |               |
|---|----------|---------------------------------|---------------------|--------|-------|-----------|---------------|
|   |          | Кооперативдердин саны           | Айыл чарба өндүрүшү | сервис | сатуу | Үрөнчүлүк | Кайра иштетүү |
| 1 | Акталаа  | 47                              | 35                  | 3      |       | 8         |               |
| 2 | Атбашы   | 25                              | 23                  | 1      | 1     |           |               |
| 3 | Жумгал   | 13                              | 5                   | 3      |       | 5         |               |
| 4 | Кочкор   | 24                              | 19                  | 2      | 2     |           |               |
| 5 | Нарын    | 65                              | 53                  | 5      | 2     | 5         |               |
| 6 | Область  | 174                             | 135                 | 14     | 5     | 18        |               |

Таблицадан көрүнүп тургандай 2005-жылдын 1 январына карата область боюнча бардыгы 174, анын ичинен Нарын району боюнча 65 кооператив болгон. Ишкерчиликтин түрлөрү боюнча алсак, алардын көпчүлүгүн же 77,6%тин айыл чарба өндүрүшү менен алектенген кооперативдер түзүшөт. Бул кооперативдер үлүшү Нарын районунда мындан да жогору болуп, 81,5%ке

жеткен. Айыл чарбасындагы жеке ишкерлердин эң курч проблемаларынан болгон сатуу жана кайра иштетүү боюнча кооперативдердин саны өтө эле аз же жокко эсе. Нарын району боюнча болгону сатуу ишкерчилиги боюнча 2 кооператив иш жүргүзөт. Ал эми кайра иштетүү боюнча бир дагы кооператив түзүлгөн эмес.

Белгиленип кеткендей, мал чарбасы Нарын

аймагы үчүн тарыхый мүнөздүү тармак. Региондун жартылыштык климаттык шарты жана жайыттардын кенири болушу кой чарбасын өнүктүрүүгө абдан ылайыктуу шарт түзөт. Айыл чарба жерлеринин структурасында жайыттар 89,8%ти же 251098 гектарды түзөт. Реформалар

жаны Гана башталып, өлкөбүздүн бардык тармактарында өндүрүүнүн деңгээли өтө төмөндөгөн мезгилдерде, аймактагы мал чарба тармагынын негизин түзгөн кой чарбасында да абал өтө начарлап кеткен. Малдын башы кескин төмөндөгөн.

Таблица 2.

Малдын жана канаттуулардын санынын өзгөрүшү(баш)

|             | 1990 | 1995   | 2000   | 2005  | Айырмасы (5-2) |
|-------------|------|--------|--------|-------|----------------|
| 1           | 2    | 3      | 4      | 5     | 6              |
| ири         | 8896 | 20235  | 23147  | 25249 | +6596          |
| анын ичинде | 8896 | 10097  | 11544  | 12438 | +3542          |
| чочко       | 65   |        | 19     |       |                |
| кой-эчки    | 4852 | 117390 | 113054 | 98109 | 387091         |
| жылкы       | 1833 | 20249  | 24656  | 23592 | +5259          |
| канаттуу    |      | 5202   | 19544  | 34050 |                |

Райондо ири мүйүздүү малдын башы 1990-жылы 18653 башты түзсө, 2004-жылы 25249 башка чейин жетип, натыйжада 6596 башка көбөйгөн. Ошондой эле жылкы башы да 1990 жылга салыштырганда 28,7% ке же 5259 башка чейин көбөйгөн. Ал эми 1990-жыл менен койдун башын салыштырганда 2004-жылга 387091 башка же 79,8% ке азайып кеткен. Ошондой эле 1990-жылдарда канаттууларды багып өстүрүүгө көп көңүл бурулбай келсе, 1995-жылдан тартып канаттуулар көбөйүп 2005-жылы 34050 башка жеткен.

Мал чарба продукцияларын өндүрүү боюнча резервдерин аныктоо максатында областагы эң алдыңкы көрсөткүчтөргө жетише алган Кочкор районунун (жүн өндүрүү боюнча) жана Нарын шаарынын көрсөткүчтөрү салыштырылып алынды.

Анализ көрсөткөндөй эгерде райондун көрсөткүчтөрү биз салыштырып жаткан Нарын шаарынын деңгээлине жеткирилсе, төл алууну ири мүйүзүү малдан 1116 башка, кулун алууну 334 башка, ал эми козу алууну 391 башка көбөйтүүгө болоор эле.

Ал эми жүндү өндүрүүнү ушул эле койдун башы менен 1 баштан жүн кыркып алууну Кочкор районунун деңгээлине чейин көтөрө ала турган болсок, дагы кошумча 720 тонна жүн өндүрүлмөк. Эт өндүрүү боюнча да малдын продуктуулугун шаардын деңгээлине алып таблицада көрсөтүлгөндөй резервдер жаралмак.

Биз билгендей дыйкан (фермер) чарбаларынын саны жыл сайын өскөн менен алардын көлөмү кичирейип, майда товардуу, натуралдык чарбаларга айланып баратышат. Ошондуктан чарба жүргүзүүдө көптөгөн кыйынчылыктарга дуушар болушуп, аларды кантип чечүүгө болот деген суроого так жооп алуу максатында Нарын областынын бардык райондорундагы айыл чарба ишкана, мекемелерине изилдөө жүргүздүк.

Изилдөөдө төмөндөгү методдор колдонулду: Сурамжылоо (анкетирование);

Ар кандай социалдык топтун өкүлдөрүнөн, айыл-чарбасынын дыйкан, фермерлеринен, областык, райондук айыл чарба департаменттеринин кызматкерлеринен, кесиптик орто билим берүүчү айыл чарба окуу жайларынын мугалимдеринен интервью алуу менен.

Изилдөө бардык райондордо жүргүзүлүп, бардыгы 117 адам катышты. Сурамжылоого 16 дан 81 жашка чейинки адамдар тартылды. Эң чоң топту көпчүлүгү 55 тен 59 жашка чейинкилер түзүштү.

Сурамжылоого катышкан субъектилердин үчтүн экиси (69%) өздөрүн дыйкан (фермер) чарбаларына, үчтөн бири (30%) коллективдүү чарбаларга киргизишкен. Жыйынтыктап айтканда, дыйкан (фермер) чарбасы тармактагы айыл чарбасындагы эң кеңири тараган негизи чарба жүргүзүү формасы.

Район боюнча чарбалардын 33%ти органикалык, 7%ти минералдык жер семирткичтерди колдонушат. Бирок, чарбалардын 60% ти эч кандай жер семирткичти колдонбой тургандыгы аныкталды. Мунун негизги себеби жер семирткичтердин кымбаттыгы. Бардык эле чарбалар үрөн менен толук камсыз болгон эмес. Аларды дайыма сатып алуу да дыйкандар үчүн кымбатка турат.

Сурамжылоого катышкан фермерлердин 59% чарбаларында сугат суусу жетишсиз экендигин айтышты. Суу менен өтө начар камсыз болгон райондорго Акталаа (77%), Жумгал (76%), Нарын (64%) райондору кирет.

Айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн проблемаларынын бири өндүрүлгөн товарларды кантип сатуу. Азыркы учурда заманга ылайык чарбалардын ишкерлери мамлекетке да ишенишпейт, себеби биздин мамлекет шарт түзүүгө мүмкүнчүлүгү жок. Чарбалардын өндүргөн

продукциясын ишкер адамдар оздорү сатышат, ал эми ондурулгон продукциянын 53%тин чарбалар оздорү пайдаланышат. Товар өндүрүүчүлөр продукциясынын 41%тин башка сатуу каналы болгондуктан ортомчуларга сатышат. Кайра иштетүүчү ишканалар келишимдин негизинде болгону 3%тин гана товар өндүрүүчүлөр сатышат.

Дыйкан, фермерлер ар кандай кеңештерге муктаж болушат. Сурамжылоого катышкандардын 78%тин кеңеш берүүчү кызматтын зарылдыгын белгилеп кетишти. Эгерде райондор боюнча алып карасак, Жумгал райондо 92%, Акталаа районунда 80%, Нарын районунда 79%, Кочкор районунда 73% Атбашы районунда 61% товар өндүрүүчүлөр Кеңеш берүү кызиаты керек деген пикирин билдиришти.

Сурамжылоого катышкан фермерлердин 56%ти кеңеш берүү кызматына канааттана тургандыгын жана 78%ти ал кызматтан пайдаланып тургандыктарын билдиришти.

Акталаа, Жумгал жана Атбашы райондорунда көпчүлүк фермерлер (сурамжылоого катышкандардын жарымынан көбү) кеңеш берүү кызматынан пайдаланышат. Нарын району боюнча болгону фермерлердин 21% ти бул кызматты колдонушат. Кеңеш берүү кызматынын ишине Атбашы (67%) жана Жумгал райондорунун дыйкандары абдан канааттана тургандыгы белгиленген. Нарын районунда дыйкандардын 57%ти кеңеш берүү кызматынын ишин канаттадырарлык деп табышкан.

Товар өндүрүүчүлөрдү кредит менен камсыздоо да эң курч проблемалардын катарына кирет. Кредит берүүдө көптөгөн мүчүлүштөр орун алгандыгын сурамжылоонун жыйынтыгы көрсөттү.

Фермерлердин көпчүлүгү кредиттик уюмдарда проценттик ставкалары өтө кыска жогору (82%) жана кредитти кайтаруунун мөөнөтү өтө кыска экендигин (65%) белгилешти. Респонденттердин 25%ти мүлктү күрөөгө коюнун татаалдыгын жана 12%ти кредитти алуунун процедурасы өтө узактыгын айтышты.

Мамлекеттик структуралардын ишине фермерлер 5 баллдык шкала боюча баа беришти. Алардын жыйынтыгы төмөндөгүдөй болду.

Жумгал жана Акталаа райондорунда мамлекеттик структуралардын ишине канааттанбай тургандыктарын билди-ришти. Респонденттердин жоопторун анализдегенде региондо маркетинг кызматы жакшы жолго коюлбагандыктан продукцияны сатуу негизги проблемалардын катарына киргендигин көрө алабыз. Регион мал чарба тармагына адистешкендиктен фермерлердин 71% ти эт, сүт сатууну, 69 %, жүн сатууну өтө оор проблема деп табышкан. Андан кийинки орунга ветеринардык кызматтын начардыгы

(56%) коюлган.

Нарын району боюнча фермер, дыйкандардын 37%ти эт, сүт сатууну, 23%ти ветеринардык кызматтын начардыгын, 20%ти жүн сатууну, 10%ти тоют базасынын жетишсиздигин жана жайыттардын алыстыгын негизги проблема катары белгилеп кетишкен.

Изилдөөнүн жыйынтыгы менен аныкталган проблемаларды 3 чоң топко бөлүк

Дыйканчылык тармагынын пробле-малары;

Мал чарба тармагынын проблемалары;

Жалпы мүнөздөгү проблемалар.

Дыйканчылык тармагынын проблемаларына төмөндөгүлөр кирет:

– которуштуруп айдоону сактабагандык;

– өсүмдүктөрдү өстүрүүдө агро техникалык эрежелерди сактабагандык ;

– топурактын отоо чөптордун үрөнү жана өсүмдүктүн ооруларынын козгогучтары менен булгануусу;

– минералдык жер сумирткичтер жана өсүмдүктөрдү сактоочу каражаттар менен жетишсиз камсыз болуусу;

– жогорку сапаттуу үрөндөр менен жетишсиз камсыз болуусу;

– жер участокторунун айылдардан алыс жайгашуусу ;

– техникалык кызмат көрсөтүүлөрүнүн начардыгы жана дыйкандар үчүн кымбатка туруусу;

– суу ресурстарын рационалдуу эмес пайдалануу;

– күйүүчү, майлоочу майлардын, запастык бөлүктөрдүн, жэр чарбалар аралык айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана кайра иштетүү, ошондой эле кызмат көрсөтүү боюнча (сервистик, кредиттик ж.б.) кооперативди уюштуруу;

– агрардык сектордо кооперативдерди өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, көмөк көргөзүү (жеңилдетилген шартта кредит берүү, инвестицияларды тартуу, жеңилдетилген шартта салык алуу ж.б.);

– эффективдүү маркетинг системасын түзүү;

– кооперативдерди өнүктүрүүнү камсыз кыла турган механизмдерди өркүндөтүү (эффективдүү маалымат, эсеп-кысап, консалтинг системаларын түзүү);

– айыл чарба жана өнөр жай тармак-тарынын продукцияларынын ортосундагы баалардын кескин айырмачылыгын жоюу максатында баа түзүү системасын жакшыртуу;

– ветеринардык кызматты кенейтүү жана жакшыртуу;

– товар өндүрүүчүлөрдү күйүүчү, майлоочу майлар, запастык бөлүктөр, жер семирткичтер, өсүмдүктөрдү сактоочу каражаттар менен камсыз кылууну жакшыртуу;

– айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүнүн

агротехникалык эрежелерин сактоо, сапаттуу үрөндөрдү колдонуу;

– жайыттарды пайдаланууну жакшыр-туу;

– товар өндүрүүчүлөрдүн материалдык-техникалык базасын чыңдоо максатында аларга женилдетилген шартта ипотекалык формадагы кредиттерди жана микро-кредиттерди берүү;

– инвестицияларды тартууга жагымдуу шарттарды түзүү;

– регионалдык “Намыс-Аракет” про-граммасына ылайык жыл сайын ар бир райондо, анын ичинде Нарын районунда да айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчү 2–3 чакан ишканаларды түзүү;

– айыл чарба продукцияларынын товардык биржалардын, дүң соода рынокторун, алып-сатуу менен алектенген фирмаларды өнүктүрүү;

– фермерлерди өндүрүштүк жаны технологиялар боюнча регулярдуу турдо окутуп туру;

– бардык чарбаларда которуштуруп айдоонун илимий негизделген системасын колдонуу;

– иштеп жаткан сугат системасын калыбына келтирүү менен суу пайдалануу системасын жакшыртуу.

#### **Адабияттар:**

1. Өмүралиева Д.К. Проблемы развития рыночных аграрных формирований. Монография. Б.-2003 г.
2. Концепция аграрной политики Кыргызской Республики до 2010 года
3. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. (Экономическое наследие Избранные труды). - М.: Экономика1989.